

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**Б. Н. Ельцин атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**КР ИУАнын Ч. АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.500 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 811.112.2 (575.2) (043.3)

Кабатай кызы Айнура

**КӨРКӨМ ТЕКСТТИН СТРУКТУРАСЫНДАГЫ АБЗАЦ
ЖАЗУУЧУНУН ЖЕКЕ СТИЛИН ЧАГЫЛДЫРУУЧУ
КӨРСӨТКҮЧ КАТАРЫ
(Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде)**

Адистиги 10.02.19 – тил теориясы

Филология илимдери кандидаты илимий даражасын алуу
үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2016

Диссертация Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин орус тилинин теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин кандидаты, доцент
Кульчицкая Лариса Григорьевна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин кандидаты, доцент
Дарбанов Бүркүтбай Ерматович

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Ниязалиев Болотбек Жусупович

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жалпы жана орус тил илими кафедрасы, дареги: 720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов пр., 27

Диссертация 2016-жылдын «16» ноябрында саат 10.00 дө Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине, Ош мамлекеттик университетине жана Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын изденип алуу үчүн түзүлгөн Д. 10.14.500 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй пр., 265-а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Борбордук китепканасында (720071, Бишкек ш., Чүй пр., 265-а), Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44), Ош мамлекеттик университетинин илимий китепканаларында (723500, Ош ш., Ленин көч., 331) таанышууга болот.

Автореферат 2016-жылдын «14» октябрында жиберилди.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты, ага илимий кызматкер:

П.А.А.А.

Коңурбаева Р.Э.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Текст лингвистикасы салыштырмалуу жаңы тармак катары бир нече багыт боюнча өнүгүп келе жатат, алардын арасында текстти түзүүчү бирдиктерди, ошондой эле фраза аралык байланыштарды жана мамилелерди изилдөөнү баса көргөзүү зарыл. Диссертациялык изилдөөнүн **темасынын актуалдуулугу.** Ч.Айтматовдун тексттеринин курамы синтаксистик жана композициялык-стилистикалык бирдиктерин (абзацтардын) жана алардын ортосундагы байланыш каражаттарын бөлүү планында изилденбегендиги, атайын монографиялык иликтөөлөрдүн жоктугу менен аныкталат.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертация демилгелүү иш болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси - абзац – Ч.Айтматовдун жеке стилинин өзгөчөлүгүн чагылдырган делимитациялык-интеграциялык коммуникациялык-прагматикалык текст бирдиги.

Изилдөөнүн предмети - абзацтардын курамы, өлчөмү жана формасы; абзацтардын ортосундагы жана алардын ичиндеги грамматикалык жана лексикалык байланыш каражаттары; абзацтар менен татаал синтаксистик бүтүндүктөрдүн шайкештиги (мындан кийин – ТСБ) ар кандай деңгээлдеги композициялык-стилистикалык жана синтаксистик бирдиктер экендиги; Ч.Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы абзацтын функциялары.

Иштин максаты - абзацтык топтомдун деңгээлинде абзацтын функциялык-стилистикалык касиеттерин жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана системалаштыруу.

Диссертациядагы максаттарга ылайык төмөнкү **милдеттер** коюлат:

1) абзацтын өзгөчөлүгүн көркөм текстти композициялык жактан уюштурууда катышкан, тексттик позицияда олуттуу орунду ээлеген композициялык-стилистикалык категория катары аныктоо;

2) Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында текстти абзацтарга делимитациялоодо автордук мамиленин шартталышын тактоо;

3) Ч.Айтматовдун «Ак кеме», «Гүлсарат», «Кылым карытар бир күн», «Тоолор кулаганда (Кызкайып)» аттуу чыгармаларындагы абзацтардын ортосундагы жана алардын ичиндеги байланыш каражаттарын сыпаттоо;

4) Ч.Айтматов тарабынан колдонулган абзацтык чегинүүнүн тексттик жана тилдик мүнөздөмөлөрүн табуу;

5) көркөм тексттердеги жана Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы абзацтын негизги функциялык ар түрдүүлүгүн аныктоо жана аларды классификациялоо.

Изилдөөнүн жалпы теориялык негизи жана методдору.

Иштин жалпы теориялык негизин текст лингвистикасын, көркөм адабияттын тилин, жазуучунун жеке стилин жана абзацтын структурасын, функциясын жана анын алкагындагы байланыш каражаттарынын өзгөчө проблемарын атайын изилдеген В.В. Виноградов, О.И. Москальская, З.Я.Тураева, Н.С. Валгина, Н. А. Кожевникова, Л.М. Лосева, Т. И. Сильман жана И.Р. Гальперин өңдүү илимпоздордун эмгектери түздү.

Иште сыпаттоонун бардык түрлөрү – байкоо, жалпылоо, интерпретация, классификация негизги метод катары колдонулду. Аталган ыкманы статистикалык методдун бир түрү сандык эсеп, контексттик илик коштоду.

Илимий жаңылыгы. Иштин жаңылыгы Ч.Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы абзацтардын биринчи жолу изилденип жаткандыгы, алардын өлчөмдөрү менен функцияларынын аныкталгандыгы, абзац менен макротексттин алкагындагы байланыш каражаттарынын (лексикалык жана грамматикалык) иликтенгендиги менен аныкталат.

Иштин теориялык мааниси төмөнкүлөрдөн турат: 1) «абзац» түшүнүгүн тактоо жана абзацтын жалпы теориясын иштеп чыгуу; 2) Ч.Айтматовдун көркөм тексттерине жаңы позициядан лингвистикалык талдоо жүргүзүү (абзацтарды жана алардын курамын, өлчөмдөрүн табуу, абзацтардын жеке-автордук курамдык-функциялык типтерин бөлүү). Микротекст жана макротекст базалык терминдердин тактоо теориялык жактан маанилүү болуп саналат:

Иштин практикалык мааниси изилдөөнүн корутундулары менен жыйынтыктарын коммуникациялык-прагматикалык синтаксис, риторика жана текст теориясы (биринчи кезекте анын стилистикалык анализи) менен байланышкан ар кандай курстарды өтүүдө, текст теориясы жана интерпретациясы боюнча атайын курстарды окууда, жождордо орус тилинин, азыркы орус тилинин стилистикасы боюнча курстук жана дипломдук иштерди жазууда пайдалануу мүмкүнчүлүгү менен түшүндүрүлөт.

Коргоого коюлган жоболор:

1. Абзац тексттин делимитациялык-интеграциялык жана коммуникациялык-прагматикалык бирдиги катары Ч.Айтматовдун идиостилинин бөтөнчө көрсөткүчү болуу менен, жазуучунун дүйнөнүн жекече-автордук картинасын түзүүсүнүн жана көркөм ойлорун ишке ашыруунун жолдорун шарттайт.

2. Абзац, анын өлчөмдөрү жана анын компоненттеринин ортосундагы өз ара мамилелер оор психологиялык учурларды, темалардын тез алмашуусун жана жашырылган маанилердин экспликациясын түзүүгө кызмат кылат.

3. Тексттерди абзацтарга делимитациялоо, аларды мазмуну боюнча топтоштуруу тексттин өзөктүк жана анын терең катмарларын ачып берүүчү ачыкчы (негизги) маанилер аркылуу ишке ашат. Бул процесс абзацтын курамдык элементтерин бөлүү, сөз формаларын дистанттык кайталоо, автордун доминанталык идеясын чагылдырган парцелляцияланган жана кириңди конструкцияларды колдонуу жолу менен жетишилет.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Илимий адабияттары окуу, теориялык жана практикалык материалдарды жыйноо, системага келтирүү, талдоо, жалпылоо, натыйжаларды жана корутундуларды чыгаруу жеке диссертантка тийиштүү.

Иштин апробациясы. Иштин негизги жоболору жана тыянактары эл аралык конференцияларда (Вашингтон (DC), АКШнын Конгрессинин китепканасы, 2008), (Бишкек ш., Ж. Баласагын атындагы КМУ, 2009), (Бишкек ш., «Манас» КТУ, 2012) жана Ж. Баласагын атындагы КУУнун орус тилинин теориясы жана практикасы кафедрасынын жыйынында талкууланган.

Иштин публикациясы. . Иштин негизги жоболору жана натыйжалары КР УАК тарабынан сунуш кылынган журналдарга чыккан - 6, ал эми РИНЦ маалыматтар базасына кирген журналдарда жарыяланган 3 макалада чагылдырылган.

Кандидаттык диссертациянын курамы. Иш киришүүдөн, эки баптан, корутундудан жана библиографиядан (232 бирдик) турат. Иштин көлөмү – 189 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө темасын тандоонун актуалдуулугу негизделет, анын объекти, предмети, максаты жана конкреттүү милдеттери аныкталат; изилдөөнүн теориялык негизи, методдору, илимий жаңылыгы аргументтештирилет; теориялык жана практикалык маанилери ачылат, коргоого коюлган жоболор сыпатталат жана диссертациянын курамы жана көлөмү көргөзүлөт.

«Азыркы лингвистикадагы абзац теориясы» аттуу биринчи бапта диссертациянын автору таянган негизги теориялык жана методологиялык жоболор берилет. Текстти жана көркөм текстти лингвистиканын объекти катары иликтөө маселелери баяндалат, абзац макротексттин категориясы катары каралат.

Биринчи бап эки бөлүмдөн турат. **1.1.** бөлүмүндө текст жана көркөм текст лингвистиканын изилдөө объекти катары сыпатталат. Биринчи бөлүмдө коюлган милдеттерге байланыштуу төмөнкү маселелер каралат:

1) текст изилдөөнүн объектиси катары; 2) көркөм текст жана анын категориялары жана 3) көркөм текст идиостилдин транслятору катары.

1.1.1.Бөлүмчөдө текст текст лингвистикасын изилдөө объектиси катары изилденет. Илимий адабияттардагы текст аныктамаларынын көп кырдуулугу бул маселе боюнча ар түрдүү көз караштарды карап чыгууну талап кылды.

«Текст» түшүнүгү бул сөздүн терминологиялык маанилеринин тизмеси кеңейгенден кийин лингвистикалык түшүнүккө айланды, зарыл структуралык сыпаттама алып, ал бул же тигил сөздүк туянтлушта тилдик жана кептик бирдиктердин номенклатурасына камтылды жана лингвистикалык изилдөөнүн объектилеринин бири болуп калды [Москальская, 1981: 4].

Текст кептин гана эмес, тил бирдиги болуп эсептелет, анткени конкреттүү кептик туундулардын – тексттердин негизинде түзүлүштүн жалпы принциптери жатат. Тилдин башка бирдиктериндей эле, текст да – тилдин белги системасынын бир бөлүгү. «Текст» термини көбүнчө ыраатсыз айрымаланган эки бирдикти белгилөө үчүн колдонулат. «Микротекст» (ТСБ – татаал синтаксистик бүтүндүк же ЧФБ – чоң фразалык биримдик) жана «макротекст» сыяктуу терминдер көп учурайт. Текст лингвистикасынын өнүгүүсүнүн биринчи этабында микротекст изилдөөнүн негизги объекти болду. Азыркы убакта изилдөөчүлөрдүн көңүлүн макротекст – бүтүн кептик туунду буруп келет. Көркөм текст – татаал структура: анда, баарынан мурда, ар кандай жана өз ара байланышкан деңгээлдер бөлүнүп турат: идеялык-эстетикалык, жанрдык-композициялык жана жеке тилдик.

1.1.2. Текст лингвистикасы тармагында изилдөөлөрдүн өзгөчөлүгү ар бир лингвистикалык факт жалаң эле лингвистикалык эмес, аларга кошумча экстралингвистикалык факторлор менен да чечмеленет. Ушундан улам көркөм текстти иликтөөдө ар кыл тексттик категориялар келип чыгат.

Азыркы учурга чейин тексттик категориялар туурасындагы маселе так чечиле элек. Бул бир жагынан белгилерди категория деп атоо менен шартталгандыктан, тексттин теориясы боюнча эмгектерде бул терминдер өз ара алмаштырыла берет же тексттин бир типтүү мүнөздөмөсүн туюнтушат.

Текст лингвистикасында текст ичиндеги байланыштарды изилдөө когезия, когеренттүүлүк, интеграция, бүтүндүк, бүткөндүк, коммуникативдүүлүк, ырааттуулук, кырдаалдуулук, эмотивдүүлүк ж.б. тексттик категориялардын жаралышына алып келди. Л. И. Комарова көркөм текстти маданияттын феномени катары кароо менен, анын негизги категорияларына интертексттүүлүк, прецеденттүү тексттер, тилдик

тексттик инсан сыяктуу категорияларды киргизет [Комарова: <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-kategorii-hudozhestvennogo-teksta-kak-fenomena-kultury#ixzz4MhHFB500>].

Тексттик категориялардын курамы жана аларды бөлүштүрүү негиздери жөнүндө бирдиктүү пикирдин жоктугуна карабай, белгилүү лингвисттер (Н.А.Кожевникова, И. Р. Гальперин, Г.А. Золотова, Т. М. Николаева ж.б.) байланыштуулук (когезия) жана бүтүндүк (интегративдүүлүк же когеренттүүлүк) касиеттерин да категорияларга кошот.

В. А. Кухаренко проспекция жана ретроспекция, тагыраак айтканда, сюжет окуяларынын өнүгүү багытын алдыга жылдырып туруучу катафориялык же артка кайрылтуучу анафориялык категориялардын маанилүүлүгүн көргөзөт [Кухаренко 1988: 72]. Аталган категориялар Ч.Айтматовдун бардык чыгармаларында кеңири берилген. Ретроспекциясыз бир да көркөм текст жазылбайт.

И. Р. Гальперин концептти көркөм тексттин негизги категориясы катары карайт. Концепт – чыгарманын калыптанган идеясы. Концепттин катышы көркөм чыгарманын маалымат агымынын бир нече катмарга бөлүнүшүн шарттайт. Маалыматтуулук тексттик категория катары көркөм текстке келгенде, ал чыгарманын концептин ачууда бирдиктүү багытка ээ гетерогендүү көп сайлуу маалыматтуулук категориясы катары бааланат [Гальперин, 1977: 522-532].

Модалдуулук көркөм тексттин зарыл категориясы болуу менен, ал чыгарманын көркөм чындыгын түзүүнүн бардык этаптарын, чыгармада камтылган экстралингвистикалык жана лингвистикалык материалдарды тандоонун бардык баскычтарын шарттайт [Кухаренко, 1988: 78].

Акыркы мезгилдерде тексттик категориялардын курамына контекст, подтекст жана затекст категорияларын кошууда. Контекст, бир жагынан, тексттеги тилдик бирдиктердин функциясынын шарттарын аныктайт, экинчи жагынан, бир караганда азыраак олуттуу болуп көрүнгөн компоненттерди алдыңкы планга жылдырат жана аларга басым жасайт. Контекст – тексттин өзүнчө бирдиктеринин функция тармагын туюнткан фрагменти жана бүтүндөй текст. Текстти иликтөө үчүн автордук интенцияны чагылдырып, анын прагматикалык багытын шарттаган анын терең структурасын сыпаттоо олуттуу олуттуу мааниге ээ.

1.1.3. пунктунда текст идиостилдин транслятору катары мүнөздөлөт. Идиостиль туурасындагы азыркы түшүнүктөр В. В. Виноградов, С. И. Гиндин, А. К. Жолковский, В. В. Наумов, В. П. Григорьев ж.б. сыяктуу лингвисттердин эмгектеринде берилген. Идиостиль – белгилүү бир автордун чыгармаларына таандык мазмундуу жана формалдуу лингвистикалык мүнөздөмөлөр тутуму. Ал бул чыгармаларда ишке ашкан

тилдик чагылдыруунун автордук ыкмасына кайталангыс касиет берет [Григорьев, 1983: 85].

Идиостиль чыгарманын объекти менен мазмунунун, жазуучунун дүйнө көз карашы менен методунун таасири астында калыптанып, маанилик форманын бүтүндүгүн чагылдырат. Бул учурда стиль көркөм форманы уюштуруучу күч болуп калат. Ошондуктан стиль көркөм чыгарманын бардык элементтерин бир бүтүндүккө бириктирет. Ар бир элемент өзүнө тиешелүү каражаттар менен бул же тигил жазуучунун ойлор өзгөчөлүгүнө шайкеш кептин синтаксистик түзүлүшүн жана ыкмасын табууга өбөлгө түзөт.

Ар бир конкреттүү автордун чыгармачылыгында ортолорунда ар кыл параметрлер - концепциянын биримдиги, композициялык принциптери, кырдаал структурасы, синтаксистик жана морфологиялык курулуштун окшоштугу боюнча семантикалык эквиваленттүүлүккө негизделген тексттерди бөлүүгө болот. Бир автордун тексттеринин арасындагы мындай байланышты автоинтертексттик алака деп атоого мүмкүндүк бар [Жолковский, 1996:60].

Текстти куроого биринчи болуп абзацтык бөлүү катышат. Абзац жазуучунун идиостилин мүнөздөөдө зор мааниге ээ, анткени ал синтаксистик бирдиктерди бөлүү, графикалык шөкөттөө, текстти маанилик жана стилистикалык жактан ажырымдоо каражаты катары кызмат кылат.

1.2. бөлүмүндө абзац макротексттин компоненти катары каралат. Изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү тарабынан абзац грамматикалык формасынан ажыраган композициялык-стилистикалык бирдик катары саналат. Бирок абзац так полиграфиялык критерийге – кызыл сапка ээ. А. М. Пешковскийдин ою боюнча, абзац - синтаксистик бирдик, абзацтардын араларындагы чектер өтө узак тыныгуулар менен коштолот; абзацтын мүмкүн болгон башталышы – байламталар. [Пешковский 1956: 459].

Биз абзац синтаксистик жана семантикалык жактарына ээ деген ойду карманабыз. Абзацтын көлөмү жана структурасы функциялык стилге, чыгарманын жанрына, автордун жекече манерасына, ошондой эле адабий салттарга көз каранды. Абзацтын структурасынын өзгөчөлүгү адабий чыгарманын композициялык түзүлүшү менен аныкталат. Бул жобо тексттин синтаксистик структурасын изилдеген илимпоздордун эмгектеринде тастыкталып келет. Көркөм текстте абзацтын структурасы өтө эле ар түрдүү, бул абзацты ар кыл аспектте интерпретациялоого мүмкүндүк берет. Ушундан улам абзацтын структурасы жазуучунун ойлом тиби, анын дүйнөнү чыгармачылык менен чагылдыруу процессинде “чындыктын айрым көрүнүштөрүн бириктирүү жана

ажыратуу” ыгы менен байланыш деген жыйынтык чыгарууга болот. [Сильман 1975: 208-216].

1.2.2. Ар түрдүү функциялык стилдердеги тексттердеги абзацтын структурасы.

Абзац композициялык-стистикалык категория катары эки же үч бөлүктүү структурага ээ. Эки бөлүктүү абзац ачык, ал эми үч бөлүктүү абзацтын корутунду бөлүгү болот жана ал Б – Ө – С (башталыш – өнүгүү – соңу) схемасы боюнча түзүлөт. Абзацтын узундугу ар кандай болушу мүмкүн: 1-2 саптан 100 же андан ашык сапка чейин. Адатта абзацтар өтө кыска да, өтө узун да болбошу шарт, анткени кийинкилери текстти түшүнүүнү кыйындатат.

ТСБ синтаксистик бирдик катары жана абзац композициялык-стистикалык категория катары текстте ар кандай айкалышта болушу мүмкүн. ТСБ абзац менен дал келиши мүмкүн. Адатта мындай көрүнүш илимий жана расмий-иштиктүү стилдерде, башкача айтканда, эксперссивдүү-эмоциялык баяндоого муктаж болбогон стилдерде байкалат. Мындай учурларда абзац структурасы үч бөлүктүү – башталыш, ортоңку бөлүгү, соңу.

ТСБ менен абзац чектеринин дал келбеши адабий тексттерде кезигет. Мындай учурларда төмөнкүдөй варианттар болушу мүмкүн: бир ТСБ бир нече абзацка бөлүнөт; бир нече ТСБ бир абзацка камтылат, анткени негизги темадан четтөө синтаксистик тариз менен коштолот. Текстте ар кандай деңгээлдеги бирдиктердин дал келүү мүмкүнчүлүгү аларды мүнөздөөдө бир эле терминология колдонулушуна алып келет.

«Адабий тексттин структурасындагы абзац» аттуу экинчи бапта төмөнкүдөй маселелер каралат: абзацтардын структурасы жана жазуучунун жекече стили; Ч.Айтматовдун «Тоолор кулаганда», «Ак кеме» жана башка чыгармаларынын тексттериндеги абзацтардын көлөмү: сыпаттоо, баяндоо, ой жүгүртүү; бөтөн-төл кептердеги абзацтар; Ч.Айтматовдун тексттериндеги абзацтардын ортосундагы жана абзацтардын ичиндеги лексикалык байланыш каражаттары; бул жерде эксперссивдик синтаксистин ыкмасы катары лексикалык кайталоого өзгөчө көңүл бурулат. Тексттеги грамматикалык (синтаксистик) байланыш каражаттары иликтенип, парцелляцияланган конструкцияларды колдонууга жана супрасинтаксистик деңгээлдеги сөздөрдүн орун тартибине басым жасалат. Ч.Айтматов чыгармаларында ар кандай көлөмдөгү ар түрдүү маанидеги кириңди конструкцияларды көп колдонот. Буга өзүнчө параграф арналган. Акырында, диссертацияда абзацтардын функциялары каралган.

2.1. Абзацтардын структурасы жана жазуучунун жекече стили.

2. 1.1. Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романында, «Ак кеме» повестиндеги тексттердин абзацтарынын көлөмү.

Текстти абзацтарга бөлүү, аларды маанилик жактан топтоштуруу текстти түшүнүүнү тереңдеткен жана анын башкы идеясын чагылдырган контексттик маанилүү маалыматты бөлүп көрсөтүүгө, ажырагыс фрагменттерди мааниси боюнча топтоо максатына, автордун пикири боюнча, текстти түшүнүүнү тереңдеткен түйүндүү маанилерди ажыратууга көз каранды.

Биздин эсептөөбүздүн жардамы менен тексттеги абзацтардын көлөмү аныкталды: «чакан» – бир саптан төрт сапка чейин, «орточо» – беш саптан он төрт сапка чейин, «чоң» – он беш саптан жогору.

Романдарда «орточо» абзацтар; повесттерде «чакан»; мифологиялык тексттерде (тексттин ичиндеги текст) – «чоң» абзацтар басымдуулук кылары аныкталды.

«Тоолор кулаганда» романынын сандык анализи төмөнкүлөрдү көрсөттү: «чоң» абзацтар үчтөн бирден көбүрөөк – 34%; «чакан абзацтар» – 15,6%; «орточо» абзацтар роман тексттинин 50% түзөт. «Ак кеме» повестинде «чоң» абзацтар - 8%, «орточолор» – 20,4%, – «чакандары» 71,6% .

Тексттердин ичиндеги уламыштар «чоң» абзацтардан турат; «чакан» абзац көөнө маалыматты жаңы миротема менен жалгаштыруу кызматын аткарат. «Манкурт жөнүндө уламышта»: «чоң» абзацтардын саны (40 саптан жогору) – 29, «орточолору» - 5; «чакандары» – 6. Кызкайып жөнүндөгү мифте «чоң» абзац – 15, «орточолору» – 4; «чакандары» – 2.

2.1.2. Абзац жана ТСБ. Композициялык-кеп түрлөрү: сыпаттоо, баяндоо, ой жүгүртүү.

«Чоң» абзацтарда 5 чейин ТСБ камтылат, алардын ар бири өзүнчө микротемага ээ жана композициялык-кеп түрлөрүнө (сыпаттоо, баяндоо, ой жүгүртүү) негизделген байланыш каражаттары менен шартталган. Ой жүгүртүүлөр чыгармалардын структурасында релеванттуу болуп эсептелет.

2.1.3. Кыйыр сөз камтылган абзацтар – автордук жана персонаждык планды айкалыштыруу. Чыгармаларда ички монолог менен каармандын өзүнүн оппоненттери менен болгон кыялый диалогун туюнткан кыйыр сөз камтыган абзацтар жетишерлик берилген.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында удаалаш келген суроолуу сүйлөмдөр кыйыр сөз көрсөткүчтөрү болуп эсептелет. Мисал келтирели.

Душу захлестнуло предчувствие: что-то должно произойти в его жизни, что-то отнюдь не обыденное, а судьбоносное, быть может,

даже катастрофическое. Но что? Разве дано кому бы то ни было разгадать такие предощущения? [VII, 151].

Суроолуу сүйлөмдөр илептүү сүйлөмдөр менен жанаша турат:

Итак, просвета не предвиделось. А судьба совершенно точно и недвусмысленно дала ему это понять в ресторане «Евразия». То был финальный кульбит... И тут уже ничего не оставалось предпринять в ответ, кроме как добыть оружие... Но где и как? Идиотская проблема! Ну почему жизнь столь беспардонно заводит в такие безвыходные тупики? А коли так, к чему бесповоротно обрушивать жилье-бытье, рубить лес налево и направо? Что толку? Только и осталось, что, погибая, сказать свое последнее слово! [IV, 92]

Суроолуу жана илептүү сүйлөмдөр чакан жана автордук кептеги сүйлөмгө караганда көбүрөөк концентрацияланган структурага ээ. Сүйлөмдөрдүн синтездешкен тиби суроодон илепке өткөндөй сезилет. Суроолуу семантика нейтралдаштырылат же мазмундун эмоциялык-баалоочу компоненттер аркылуу таптакыр четтетилет, бирок суроолуу сүйлөмдүн формалык белгилери сакталып калат. Суроонун нөлдүк даражасына ээ риторикалуу суроо же «формалдуу» суроо пайда болот. Кыйыр сөз камтыган илептүү сүйлөмдөрдө кандайдыр бир фактыны эмоциялуу констатациялоо менен катар эле баалоочу мүнөздөгү маалымат берилет, бул автордун каармандардын сүрөттөлүп жаткан көрүнүштөргө болгон мамилесин туюнтууга жасаган умтулуусун чагылдырат.

Кыйыр сөз автордук жана жекелештирилген, каармандык пландардын өз ара айкалышуусун түшүндүрөт. Кыйыр сөздө аракеттенүүчү каармандардын жекелештирилген планынан туура лексикалык толуктоо, синтаксистик түзүлүш жана айтымдын экспрессивдүү интонациясы же автордун рефлексиялары сакталат.

Баарынан көп эффект өтө концентрацияланган формасы окурманды ар түрдүү ассоциацияларга туш кылган бир тутумдуу структуралар аркылуу камсыз болот. Кыйыр сөз ой ишмердүүлүгүн туюндурган этиштер жана зат атоочтордун жардамы менен киргизилет.

Ч. Айтматов ар кандай мезгилдеги пландарды жакындатууга жана кошууга өбөлгө түзүүчү ретроспективдүү баяндоону көп колдонот. Окуялардын хронологиялык иретин бузуу менен каармандын аң-сезиминде өткөн чак учур чак менен жалгашат; автор кичинекей аянтчада көп жылдык окуяларды топтоп, каармандын мүнөзүнүн өнүгүүсүн ачып берет. Автордук баяндоо суроолуу сүйлөмдөр менен башталган кыйыр сөзгө айланат.

Баяндоонун психологиялашуусу, каармандын ички дүйнөсүнө көңүл буруу кыйыр сөздүн татаалданышына алып келет. Мындай учурда кыйыр сөз каармандын өзү менен болгон диалогу катары да, жанында жок

маектеши менен болгон диалогу катары да курулат. Каармандын ички кебине тартылган чоочун кеп өзгөчөлүгүн сактап калат жана бөтөн кабылдоочу тарабынан нейтралдашпайт. Айрыкча мындай ыкма Ч.Айтматовдун «Гүлсарат» чыгармасында кп учурайт.

2.3. Ч.Айтматовдун көркөм тексттериндеги абзацтардын ортосундагы жана абзацтардагы байланыш каражаттары.

Лексикалык кайталоо бир гана абзацтын алкагындагы байланыш каражаты эле эмес, ал жазуучунун идиостилинин көрсөткүчү да болуп саналат. Мисалы, «Тоолор кулаганда» романында каармандын ички дүйнөсүн ачууга өбөлгө түзүшкөн ар кандай категорияга таандык сөз формалары - зат атоочтор, сын атоочтор, жак формасындагы этиштер көп жолу кайталанат: *«идея», «идееносец - идея алып жүрүүчү», «идейный - идеялуу» «душа - жан дүйнө», «душевно - жан дүйнөсү таза», «убийство - киши өлтүрүү», «самоубийство – өзүн-өзү өлтүрүү».*

Лексикалык кайталоо абзацтын чек аралары менен дал келет, жаңы лексикалык элементке өтүү бир эле убакта башка абзацка өтүүнү да туюнтат. Бул ыкма биринчи жолу автор тарабынан “Кылым карытар бир күн” романында колдонулуп, кийин ал Ч.Айтматовдун идиостили үчүн зарыл каражатка айланат.

«Тоолор кулаганда» романында рекурренттик алкактуу кайталоо эки тилде суроо менен күчөтүлөт: *«Дүйнө ордундабы?» – «На месте ли мир?».*

Кыргызча вариантында *«Дүйнө ордундабы?»* суроолуу сүйлөмү үч жолу кайталанат, ушундан уламбы, автордук вариантта (орус тилинде) эки тилде жолугат: : *«Дүйнө ордундабы?» - «На месте ли мир?»*

«Дүйнө ордундабы?» Эс тарткандан бери ушул айылдааштарынан эчен ирет уккан бул сөз акыры анын өзүнө ушинтип жетип отуру. Ооба, жан жалдырап дил кыйноого түшкөн кезде бу Ташафгандын табакташтары мектеп короосун менчигиндей кайтарып турган, ошондон улам бул тегеректеги дүйнө да өз ордунда болчу. Теребел деген теребел, ар качандан бир качан калыбынан өзгөрбөй кала берет, а адам баласы, анын ички дүйнөсү кубулат экен, кээде таш тийген күзгүдөй талкаланып калышы этимал экен. Ошондуктан адамдар: «Дүйнө ордундабы?» – дешет тура. Ийе, дүйнө дегениң ар дайыма ордунан жылбай турары белгилүү го, ошентсе да адамдар биринен бири «Дүйнө ордундабы?» - деп, сурап турушат. Турмуш ушундай, тагдыр ушундай [VI, 146].

Лексикалык кайталоонун алкак (шакек) сымал кириши авторго тексттеги иллюкуцияны бөлүүгө жардам берет. Контакттык кайталануу (13 жолу) “Кылым карытар бир күн” романындагы бүт текстти уюштурат:

А по сторонам от железной дороги в этих краях лежали великие пустынные пространства – Сары-Озеки, Серединные земли желтых степей.

В этих краях любые расстояния измерялись применительно к железной дороге, как от Гринвичского меридиана...

А поезда шли с востока на запад и с запада на восток... [II, 203; 217; 246; 269; 285; 298; 309; 383; 400; 443; 466; 489].

Түрк тилиндеги котормосунда калкактуу кириш сакталат:

Bu yerlerde trenler doğudan batıya, batıdan doğuya gider gelir... gider gelirdi...

Bu yerlerde demiryolunun her iki yanında ıssız, engin, sarı kumlu bozkırların özeği Sarı-Özek uzar giderdi.

Coğrafyada uzaklıklar nasıl Greenwich meridyeninden başlıyorsa, bu yerlerde de mesafeler demiryoluna göre hesaplanırdı.

Trenler ise doğudan batıya, batıdan doğuya gider gelir... gider gelirdi...

[C. Aytmatov. Gün olur asra bedel. Çeviren: Refik Özdek. Otügen. İstanbul-Nisan 2013, 420 s.]

Лексикалык кайталоолор авторго тексттеги маанилүү түшүнүктү бөлүп көргөзүүгө жардам берет. Бирдей сөздөрдү тизүү менен көрүү сезимдерин күчөтүүгө болот.

2.4. Мүчөгө бөлүнгөн (парцелляцияланган) конструкциялар
Ч.Айтматовдун чыгармаларында синтаксистик байланышы каражаты катары. Ч.Айтматовдун чыгармаларында парцелляцияланган конструкциялар мааниси боюнча тексттин негизги корпусу менен анын позициялык жана интонациялык жактан бөлүнгөн структуралык элементтерин байланыштырат.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында парцелляция сүйлөмдүн бир өң чөй мүчөлөрү, айрыкча баяндоочтор аркылуу берилет. Бир убакта болгон мамилелер менен байланышкан парцелляцияланган баяндоочтор сүрөттөлүп жаткан окуялардын убакытта айкашуусун чагылдырат.

Бир өң чөй баяндоочтор « и – жана », « а – а », « или – же » байланыштыргыч байламталары аркылуу же аларсыз эле саналып отурат.

Танабаю стало жарко, он растегнул ворот рубашки и, трудно дыша, начал ходить вокруг телеги, забыв про коня, про дорогу, про наступающую ночь. И никак не мог успокоиться [II, 379].

He utерпел Арсен Саманчин, ностальгия нахлынула, присел и попытался припомнить что-то из тогдашних ее наигрышей. Загрустил опять [V, 103].

Бир өң чөй баяндоочтор удаалай келишип, кыймыл-аракеттер менен окуялардын иретин же негизги структуранын мазмунунан чыккан натыйжаларды чагылдырышат. Баяндоочтор менен туюнтулган кыймыл-

аракеттердин ырааттуулук карым-катнаштары мезгил-мезгили менен өтөт жана парцелляцияларды мүчөлөп бөлүүдө көңүл ар бир кийинки аракетти аткарууга бөлүнөт.

Татаал багыныңкы сүйлөмдү парцелляциялоодо дайыма баш сүйлөм негизги структуранын, ал эми ал кыймыл-аракетти жараткан себеп тууралуу маалыматты камтыган багыныңкы бөлүк парцелляциятын милдетин аткарат

Ч. Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” романынын, “Ак кеме” повестинин айрым фрагменттеринде парцелляцияланган конструкциялар өзгөчө көркөм чагылдырылган.

“Ак кеме” повестинде бириктирүүчү мааниге ээ негизги сүйлөмдөр жетиштүү, алар өзүнө лексикалык жана грамматикалык жактан аяктаган структуралык өзөктү камтыйт, б.а. «автосемантикалуу».

Парцелляциялар орчундуу маалыматты – айтымдын ремасын баса көргөзүү үчүн кызмат кылат. Эгерде «Тоолор кулаганда» романында парцелляциялар – бир өң чөй баяндоочтор жана багыныңкы бөлүмдөр катышса, ал эми башка чыгармаларында парцелляцияланган позицияда багыныңкы сүйлөмдөр колдонулат, болгондо да себеп багыныңкылары парцелляциялардын көпчүлүгүн түзөт.

2.5. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы кийинки конструкциялар.

Кийинки конструкциялардын (КК) башкы функциясы - негизги сүйлөмдө туюнтулган маалыматты түшүнүү үчүн зарыл болбогон жана жазып жаткан адамдын аң-сезиминде кокусунан, ассоциация боюнча жаралган кошумча маалыматтарды чагылдыруу. Алар негизги сүйлөмдүн мазмунуна тиешелүү, бирок аларды алып койсо да болот.

Кийинки конструкциялар көп учурда негизги маалыматты тактоо же түшүндүрүү үчүн колдонулат, б.а. алар көбүрөөк маалымат берүү зарылдыгы менен байланыштуу.

Кийинки конструкциялар сүйлөмдүн алкагында да, абзацтын алкагында да келе берет:

... у любви нет, не должно быть никаких причин, чтобы отказаться от дара вечности (опять понесло философствовать), ибо любовь – это двудеиный путь влюбленных к вечности и намеренное разрушение чувственного поля любви есть посягательство на вечность [IV, 92].

КК интерпозицияда келгенде эки кашаа менен обочолонот, бирок мындай позицияда эки сызыкчаны колдонууга да болот. Кийинки мисалдагы КК бардык абзацка таандык:

И придумался ему неологизм для обозначения массовой культуры, не сходящий с уст глобальных масс-медиа, - оптовая культура, по аналогии с

оптовым товаром. (Ну и пожалуйста! Масскультура от этого и глазом не моргнет!) [IV, 65]

Айрым КК субъективдүү-модалдык (баалоочу) мааниге ээ болушу мүмкүн, бул аларды субъективдүү модалдуулукту чагылдырган кириңди сөздөр жана сүйлөмдөр менен жакындаштырат. КК ар кандай синтаксистик бирдиктер (бир сөз формасынан тексттин бир топ бөлүктөрүнө чейин) менен туюнтулат.

Из-за кустов сбоку появился на коне Таштаналган с громкоговорителем, болтающим на шее, и – о ужас! – в плотно натянутой на голову фуражке [IX, 225].

Жогорку мисалда кириңди конструкция субъективдүү-модалдык мааниге ээ бир сөз формасы аркылуу туюнтулган.

«Тоолор кулаганда» романынын текстинде кириңди конструкциялар төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн: I бап – 12 КК, II – 5, III – 6, IV – 19, V – 6, VI – 16, VII – 14, VIII – 11, IX – 15 КК. Жалпы саны – 104 кириңди конструкция.

«Ак кеме» повестинде да КК ушундай таризде кездешет. Кириңди конструкциялар Ч. Айтматовдун чыгармаларында – өзгөчө синтаксистик ыкма, айтымды белгилүү бир максаттарда уюштурууда синтаксистик конструкцияларды колдонуу жолу, сүйлөм менен тексттин маанилик перспективасын татаалдантуунун каражаты.

2.6. «Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы абзацтардын функциялары» аттуу пунктта эки маселе каралат, алардын биринчиси көркөм тексттердеги абзацтардын функцияларынын жалпы мүнөздөмөсү менен байланышкан.

Абзацтын функциясы жөнүндөгү маселени лингвистикалык планда козгоп жатып, аны техникалык термин катары кароодон, башкача айтканда аны оңго чегинүү, ушундай эки чегинүүнүн ортосундагы текст бөлүгү жана кызыл сап деп эсептеген окуучулардын, көчүрүп жазуучулардын ойлорунан баш тартуу зарыл. Абзацтын монолог менен диалогдогу милдетин да айрымалоо керек. Диалогдо абзац биринчи жак менен экинчи жактын кептерин чектөө талабын аткарып, ажырымдоонун формалык каражаты катары көрүнөт.

Монолог кепте абзацтын милдети, баарыдан мурда, бөлүү жана мааниге басым жасоо менен шартталат. Абзац кептин ушул түрүндө логикалык-маанилик, акценттик бөлүү жана экспрессивдүү-эмоциялык функция аткарат.

Абзацтын функциялары “Тоолор кулаганда” романынын баптарынын биринин мисалында жана “Кылым карытар бир күн” романынын айрым фрагменттеринде байкоого алынат.

Алар төмөнкүлөргө алып келет:

1) абзацтын логикалык-маанилик функциясы тексттин ар кайсы фрагменттеринин ортосундагы тыгыз маанилик байланышты көргөзөт жана аларды бириктирет.

Даже дикий зверь в горах — и тот взывал, с хриплым рыком обращался к небу, луну донимал, и пряталась луна от него то за тучами, то за снежными вершинами, потому, как и он не был обойден судьбой вездесущей и ему, горному барсу, она предуготовила нечто... [VI, с. 43]

2) экспрессивдүү-эмоциялык функция автордук милдетти ишке ашырат: композициялык жана маанилик катыштагы орчундуу деталдарды эмоциялык жактан көргөзүү.

И лето тоже незабываемое...

На таких высотах в безоблачный ясный день солнце не жжжет, не печет, не загоняет отлеживаться в тень, как в низинах, а излучается чудным, абсолютным сиянием, окармливая горный мир своим светом и трансформируясь в живую энергию, никнет ко всему, что живет и дышит на земле, — от простой травинки до стаи птиц, кружащих над хребтами и залетевших сюда тоже на побывку. И все сущее наслаждается в такой час под солнцем благами бытия... [VI, с. 46]

3) текстти ыргак калыбына салуу функциясы кептин динамикасын түзөт.

Оставив его, они тут же отъехали на большой скорости. Им бы каменюкой вдогонку... Но куда уж там! Дурно было. И пришлось молча идти в тусклых сумерках к подъезду. Единственное, что смог, это поправить шляпу на лбу.

А теперь маялся, будто юнец наивный: как быть, что делать, как жить дальше, куда деваться? Что с ним творится? Ведь столько уже повидал...

И женат был. Свадьбу справляли. Все забылось. А родственники постоянно талдычат: не удалось по первому разу — что тянуть со вторым? Действуй! Да, недолгой оказалась та спайка [VI, 51].

КОРУТУНДУ

Биз тараптан жүргүзүлгөн изилдөө теориялык жана практикалык корутундуларды калыптандырууга жана мындан аркы изилдөөлөрдүн перспективаларын белгилеп коюуга мүмкүнчүлүк берет. Алар төмөнкүлөргө алып келет:

1) Көркөм текст автордук интенцияга жооп берген бул же тигил формада туюнтулган айрым бир ойдун мазмунун берүү үчүн кызмат кылат. Тил каражаттарынын номенклатурасы жана алардын курамы бул же тигил тилдин тутуму менен аныкталат, бирок алардын тексттеги колдонулушу кандайдыр бир деңгээлде тексттин автору тарабынан аныкталат жана жөнгө салынат.

2) Тексттик талааны маанилүү фрагменттерге бөлүү - жеке-автордук көрүнүш. Автордо кыймыл-аракет өнүгүп же сүрөттөлүп жаткан кырдаал, андагы каармандын орду жана абалы, ошондой эле бул кырдаалды жаратуудагы өздүк абалы туурасында да түшүнүк бар.

3) Текстти абзацтарга бөлүү, аларды маанилик жактан топтоштуруу текстти түшүнүүнү тереңдеткен жана анын башкы идеясын чагылдырган контексттик маанилүү маалыматты бөлүп көрсөтүүгө, ажырагыс фрагменттерди мааниси боюнча топтоо максатына, автордун пикири боюнча, текстти түшүнүүнү тереңдеткен түйүндүү маанилерди ажыратууга көз каранды.

4) «Тоолор кулаганда» романынын сандык анализи төмөнкүлөрдү көрсөттү: «чоң» абзацтар үчтөн бирден көбүрөөк – 34%; «чакан абзацтар» – 15,6%; «орточо» абзацтар роман тексттинин 50% түзөт.

«Ак кеме» повестинде «чоң» абзацтар - 8%, «орточолор» – 20,4%, – «чакандары» 71,6% .

5) «Чоң» абзацтарда 5 чейин ТСБ камтылат, алардын ар бири өзүнчө микротемага ээ жана композициялык-кеп түрлөрүнө (сыпаттоо, баяндоо, ой жүгүртүү) негизделген байланыш каражаттары менен шартталган. Ой жүгүртүүлөр чыгармалардын структурасында релеванттуу болуп эсептелет.

6) Чыгармаларда ички монолог менен каармандын өзүнүн оппоненттери менен болгон кыялый диалогун туюнткан кыйыр сөз камтыган абзацтар жетишерлик берилген.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында удаалаш келген суроолуу сүйлөмдөр кыйыр сөз көрсөткүчтөрү болуп эсептелет. Суроолуу сүйлөмдөр илептүү сүйлөмдөр менен жанаша турат. Суроолуу жана илептүү сүйлөмдөр чакан жана автордук кептеги сүйлөмгө караганда көбүрөөк концентрацияланган структурага ээ. Ч. Айтматов кыйыр сөздө ар кандай мезгилдеги пландарды жакындатууга жана кошууга өбөлгө түзүүчү ретроспективдүү баяндоону көп колдонот.

7) Лексикалык кайталоо бир гана абзацтын алкагындагы байланыш каражаты эле эмес, ал жазуучунун идиостилинин көрсөткүчү да болуп саналат. Көп жолу кайталанган ар кандай категорияга таандык сөз формалары (*идея, идейный – идеялуу, идееносец - идея алып жүрүүчү, душа - жан дүйнө, душевный - жан дүйнөсү таза ж.б*) каармандын ички дүйнөсүн ачууга кызмат кылат.

Лексикалык кайталоо абзацтын чек аралары менен дал келет, жаңы лексикалык элементке өтүү бир эле убакта башка абзацка өтүүнү да туюнтат. Бул ыкма биринчи жолу автор тарабынан “Кылым карытар бир күн” романында колдонулуп, кийин ал Ч.Айтматовдун идиостили үчүн зарыл каражатка айланат.

«Тоолор кулаганда» романында рекурренттик алкактуу кайталоо эки тилде суроо менен күчөтүлөт: *«Дүйнө ордундабы?»* – *«На месте ли мир?»*.

Лексикалык кайталоолор авторго тексттеги маанилүү түшүнүктү бөлүп көргөзүүгө жардам берет. Бирдей сөздөрдү тизүү менен көрүү сезимдерин күчөтүүгө болот.

8) Парцелляттар орчундуу маалыматты – айтымдын ремасын баса көргөзүү үчүн кызмат аткарат. Эгерде Ч.Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романында парцелляттар – бир өң чөй баяндоочтор жана багыныңкы бөлүмдөр катышса, ал эми башка чыгармаларында парцелляцияланган позицияда багыныңкы сүйлөмдөр жайгашат, болгондо да себеп багыныңкылары парцелляттардын көпчүлүгүн түзөт.

9) Киринди конструкциялар көп учурда негизги маалыматты тактоо же түшүндүрүү, окуялар жана фактылар жөнүндөгү кошумча маалымат берүү үчүн колдонулат.

10) Текстти чоң жана чакан абзацтарга бөлүү алардын логикалык-маанилик функциясы менен байланышкан. Абзац бир ойдон экинчи ойго өтүүнү түшүндүрөт, татаал синтаксистик бүтүндүктөрдү бириктирип, алардын ортосундагы маанилик байланышты аныктайт.

Текстти майда абзацтарга бөлүү үзгүлтүк ыргакка алып келет (прозалык абзац ыр саптарына жакындайт) жана кептин динамикасын күчөтөт.

Изилденип жаткан чыгармаларда абзацтын функциясы толук же жарым жартылай айкаша алат, башкача айтканда алар аралашат.

Бирок чыгармаларда негизги функциясы курчап турган чындык окуяларын түшүндүрүүгө жана баалоого жөндөмдүү абзацтар да кездешет. Мындай абзацтардын функциясын концепттик-структуралык катары аныктаса болот, аларда тексттин формалык (когезия) жана мазмундук (когеренттүүлүк) байланыштары өз ара менен айкашат.

Ч. Айтматов «Кылым карытар бир күн» романында биринчи жолу абзацтарда бөлүп көргөзүү максатында актуалдаштыргычтарды (кара, жарым кара шрифттер, курсив, ажыратуу) колдонот. Реципиенттин көңүлүн тексттин айрым фрагменттерине бурган актуалдаштыргычтар бир гана акценттик-бөлүп көргөзүүчү функцияны аткарышпайт, алар автор ортого салган билимдерди жүзөгө ашыруу үчүн өздөрүнүн статистикалык турпатында коммуникациянын универсалдуу аспабы катары да кызмат кылат.

Ошентип иштин корутундулары коргоого коюлган негизги жоболорду ырастайт:

1) Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы абзац – дүйнөнүн жеке автордук картинасын түзүү ыкмасын жана жазуучунун көркөм ойлорун

ишке ашырган композициялык-стилистикалык категория. Автордук интенцияга жараша абзацтар курамы боюнча ар кандай болушу мүмкүн жана өзүнүн курамына чыгарманын негизги идеясын туюндуруучу ар кыл лексикалык каражаттарды камтый алат.

2) Абзац, анын өлчөмдөрү жана анын компоненттеринин ортосундагы өз ара мамилелер оор психологиялык учурларды, темалардын тез алмашуусун, жашырылган маанилердин экспликациясын жаратат. “Ой жүгүртүү” композициялык-кептик тибине негизделген абзацтар мунун далили боло алат.

3) Тексттерди абзацтарга делимитациялоо, аларды мазмуну боюнча топтоштуруу тексттин өзөктүк жана анын терең катмарларын ачып берүүчү ачкыч (негизги) маанилер аркылуу ишке ашат. Бул процесс абзацтын курамдык элементтерин бөлүү, сөз формаларын дистанттык кайталоо, автордун доминанталык идеясын чагылдырган парцелляцияланган жана кириңди конструкцияларды колдонуу жолу менен жетишилет.

Экспрессивдүү синтаксистин каражаттарын комплекстүү пайдалануу жазуучунун идиостилин калыптандырууга алып келет. Бул Ч.Айтматовдун бардык изилденген чыгармалары менен тастыкталат.

АДАБИЯТТАР

1. Айтматов, Ч. Полное собрание сочинений в 8 томах [Текст] / Ч.Т.Айтматов. – Алматы, 2008.
2. Айтматов, Ч. Тоолор кулаганда (Кызкайып): Роман. Экинчи басылышы [Текст] / Ч.Айтматов, котор. С. Станалиев. – Б.: Турар, 2015. – 272 б.
3. Aytmatov, C. Gün olur asra bedel [Text] / C.Aytmatov, Çev.: Refik Özdek. Otügen. İstanbul, 2013. – Nisan. – 420 s.
4. Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста [Текст] / И.Р.Гальперин // Изв. АН СССР/Сер. Лит. и языка. –1977. – Т. 36. – № 6. – С. 522-532.
5. Григорьев, В.П. Грамматика идиостиля [Текст] / В.П.Григорьев. – М.: Наука, 1983. – 224 с.
6. Жолковский, А.К. Работы по поэтике выразительности: Инварианты – Тема – Приемы – Текст [Текст] / А.К.Жолковский, Ю.К.Щеглов. – М.: Наука, 1996. – 344 с.
7. Комарова, Л. И. Основные категории художественного текста как феномена культуры. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-kategorii-hudozhestvennogo-teksta-kak-fenomena-kultury#ixzz4MhHFB500> - Загл.с экрана. 12.08.2016.

8. Кухаренко, В.А. Интерпретация текста: учебное пособие для студентов [Текст] / В.А.Кухаренко. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.

9.Москальская, О.И. Грамматика текста [Текст] / О.И.Москальская. – М.: Высш. шк., 1981. – 183с.

10. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М.Пешковский. – М., 1956. –511 с.

11.Сильман, Т.И. Структура абзаца и принципы его развертывания в художественном тексте [Текст] / Т.И.Сильман // Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков. — Л., 1975. — С. 208-216.

Жарыяланган эмгектердин тизмеси

1. Кульчицкая, Л.Г. Вопросительные типы высказываний в художественном тексте как средство формирования образа персонажа. Материалы Республиканской межвузовской научно-практической конференции "Щербаковские чтения», посвященной памяти видного ученого-русиста Виталия Степановича Щербакова (22 мая 2009 года) [Текст] / Л.Г.Кульчинская, А. Кабатай к. // Вестн. КНУ им. Ж. Баласагына: Сер. 1 (6). Социальные и гуманитарные науки. – Вып. 4.5. (внепл.). Языкознание. Литературоведение [Текст] / Л.Г.Кульчинская, А.Кабатай кызы. – Б.: КНУ им. Ж. Баласагына, 2009. С. 59-69

2. Кабатай, к. А. Побудительные предложения в структуре абзаца в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы: Вечная невеста». Материалы Республиканской межвузовской научно-практической конференции «Щербаковские чтения», посвященной памяти видного ученого-русиста Виталия Степановича Щербакова (22 мая 2009 года) [Текст] / А. Кабатай кызы.. – Вестн. КНУ им. Ж. Баласагына: Сер. 1 (6). Социальные и гуманитарные науки. – Вып. 4.5. (внепл.). Языкознание. Литературоведение. – Б.: КНУ им. Ж. Баласагына, 2009. С. 79-82

3. Кульчицкая Л. Г. Вставные конструкции как явление синтаксической стилистики в прозе Ч. Айтматова [Текст] / Л.Г.Кульчинская, А.Кабатай к.. Вестн.КНУ им. Ж. Баласагына: Сер.1. Социально-гуманитарные науки. Вып. 4. Филология. Языкознание. Литературоведение. – Бишкек: КНУ им. Ж. Баласагына, 2011. – С. 93-100

4. Кабатай, к. А. Парцелляция как явление экспрессивного синтаксиса [Текст] / А.Кабатай кызы. // Вестн.КНУ им. Ж. Баласагына: Сер.1. Социально-гуманитарные науки. Вып.4. Филология. Языкознание. Литературоведение. – Бишкек: КНУ им. Ж. Баласагына, 2011. – С.143-146

5. Кабатай, к.А. Абзацы с несобственно-прямой речью в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы: Вечная невеста» [Текст] / А.Кабатай к. // Вестн.КРСУ Сер.языкозн.,литературовед. - 2013. – Т.13, №9. – С. 137-140
6. Кабатай, к. А. Размер абзацев в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы: Вечная невеста» [Текст] /А. Кабатай к. // Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов». – 2015. - №2. С. 267-269
7. Кабатай, к.А. Несобственно-прямая речь как особый способ субъективации авторского изложения (на материале романа Ч.Айтматова «И дольше века длится день»). [Текст] / А.Кабатай к. // Научный журнал: Вестн.совр.науки. ISSN 2410-2563. – 2016. - № 5. – С. 37-42
8. Кабатай, к. А. Структура абзаца в тексте романа Ч. Айтматова «Когда падают горы» [Текст] / А. Кабатай к. // Новый взгляд. Международный научный вестник. – 2016. - Вып.12. – С. 59-64
9. Кабатай, к. А. Коммуникативные типы высказываний в художественном тексте (на материале романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день») [Текст] / А.Кабатай кызы. Научный журнал: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Научно-информационный издательский центр и редакция журнала «Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук». ISSN 2073-0071. – 2016. - №5. С. 53-57.

Кабатай кызы Айнуранын 10. 02. 19 – тилдин теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган «Көркөм тексттин структурасындагы абзац жазуучунун жеке стилин көрсөтүүчү категория катары (Ч.Айтматовдун чыгармаларынын негизинде)» аттуу диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: микро- жана макротекст, тексттин модалдуулугу, тексттин прагматикалык багыттуулугу, абзац, татаал синтаксистик бүтүндүк, байланыштын лексикалык жана грамматикалык каражаттары.

Изилдөөнүн объекти - абзац - Ч.Айтматовдун жеке стилинин өзгөчөлүгүн чагылдырган делимитациялык-интеграциялык коммуникациялык-прагматикалык текст бирдиги.

Изилдөөнүн предмети – Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы абзацтардын структурасы, өлчөмү, функциялары, лексикалык жана грамматикалык байланыш каражаттары; абзацтардын жана ТСБлердин айкалышы.

Изилдөөнүн материалы катары Ч.Айтматовдун: «Кылым карытар бир күн», «Ак кеме (Жомоктон кийин)», «Гүлсарат», «Тоолор кулаганда (Кызкайып)» чыгармалары кызмат кылат.

Изилдөөнүн максаты - абзацтык топтомдун деңгээлинде абзацтын функциялык-стилистикалык касиеттерин жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана системалаштыруу.

Изилдөөнүн жалпы теориялык негизин текст лингвистикасын, көркөм адабияттын тилин, жазуучунун жеке стилин жана абзацтын структурасын, функциясын жана анын алкагындагы байланыш каражаттарынын өзгөчө проблемарын атайын изилдеген В.В. Виноградов, О.И. Москальская, З.Я.Тураева, Н.С. Валгина, Н. А. Кожевникова, Е. А. Иванчикова, Л.М. Лосева, Т. И. Сильман жана И.Р. Гальперин өңдүү илимпоздордун эмгектери түздү.

Иште сыпаттоонун бардык түрлөрү - байкоо, жалпылоо, интерпретация, классификация негизги метод катары колдонулду. Аталган ыкманы статистикалык методдун бир түрү сандык эсеп, контексттик илик коштоду.

Илимий жанылыгы. Алгачкы жолу Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы абзац изилденди: көркөм тексттердеги абзацтардын өлчөмдөрү жана функциялары аныкталды, абзац менен макротексттин чектериндеги байланыш каражаттары (лексикалык жана грамматикалык) иликтенди.

Практикалык мааниси. Изилдөөнүн корутундулары менен жыйынтыктарын коммуникациялык-прагматикалык синтаксис, риторика жана текст теориясы (биринчи кезекте анын стилистикалык анализи) менен байланышкан ар кандай курстарды өтүүдө жана жазуучунун идиостилин иликтөөдө пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Кабатат кызы Айнуры на тему «Абзац в структуре художественного текста как показатель индивидуального стиля писателя (на материале произведений Ч. Айтматова)» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности

10.02.19 – теория языка

Ключевые слова: микро- и макротекст, модальность текста, прагматическая направленность текста, абзац, сложное синтаксическое целое, лексические и грамматические средства связи.

Объект исследования – абзац как делимитационно-интегрирующая коммуникативно-прагматическая единица текста, выступающая своеобразным показателем индивидуального стиля Ч. Айтматова.

Предмет исследования - структура, размер, форма, функции абзацев, соотношение абзацев и ССЦ, грамматические и лексические средства связи внутри абзаца в художественных текстах Ч. Айтматова.

Материалом исследования служат такие произведения Ч. Айтматова как, «И дольше века длится день», «После сказки (Белый пароход)», «Прощай, Гульсары!», «Когда падают горы» (Вечная невеста).

Цель - выявление и систематизация функционально-стилистических свойств и особенностей абзаца на уровне абзацного комплекса.

Общетеоретической основой исследования послужили труды В.В. Виноградова, О.И. Москальской, З. Я. Тураевой, Н.С. Валгиной, Н. А. Кожевниковой, Е. А. Иванчиковой, Л.М. Лосевой, Т. И. Сильман, И.Р. Гальперина, которые занимались изучением вопросов лингвистики текста, языка художественной литературы, индивидуального стиля писателя и более узкими проблемами структуры, функций абзаца, средств связи в рамках абзаца.

Основным **методом**, используемым в работе является описательный во всех своих разновидностях: наблюдение, обобщение, интерпретация, классификация. Данный метод сопровождали методики количественного подсчёта как составляющие статистического метода, контекстуальный анализ.

Научная новизна. Впервые исследуется абзац в художественных произведениях Ч. Айтматова: определяются размеры абзацев и функции в художественных текстах, анализируются средства связи (лексические и грамматические) в рамках абзаца и макротекста. .

Практическая значимость. Результаты и выводы исследования могут быть использованы в практике преподавания различных курсов, связанных с коммуникативно-прагматическим синтаксисом, риторикой,

теорией текста (в первую очередь его стилистического анализа) и изучения идиостиля писателей.

ABSTRACT

Kabatai kyzy Ainura

“Paragraph in the structure of literary text as a distinctive individual style of the writer (on the basis of the works by Ch.Aitmatov)”. The thesis is submitted to confer the scholarly degree of candidate in philology Specialty 10.02.19 – the theory of the language

Key words: micro and macro text, modality of the text, pragmatic orientation of the text, paragraph, and complex syntactic unity, lexical and grammatical means of connections

Object of the thesis: is paragraph as a delimiting-intergrating communicative-pragmatic unit of the text performing distinctive indicator of individual style of Ch.Aitmatov.

Subject of the thesis: is structure of the paragraph, its size, form, functions, correlation of abstracts and complex syntactic unity, grammatical and lexical means of connections (transitions) within the abstract of literary texts by Ch.Aitmatov.

Research material is novels and novellas by Chyngyz Aitmatov such as “The day lasts more than a hundred years”, “After the fairy tale (The white ship)”, “Farewell Gulsary!” and “When the mountains fall” (Eternal bride).

Purpose of the thesis is identification and systematization of functional-stylistic features and peculiarities of the paragraph on the level of paragraph complexity.

The issues of text linguistics, language of literary work, individual style of the writer, specific problems of structure, abstract functions and means of connections in the abstract were studied by V.V.Vinogradov, O.I.Moskalskaya, Z.Y.Turaeva, N.S.Valgina, N.A.Kojevnikova, L.M.Loseva, N.I.Silman and I.R.Galperin and their works serve as the **theoretical basis for the thesis.**

The main method used in the thesis is descriptive and its varieties like observation, generalization, interpretation and classification. This method is accompanied by quantitative methods of calculation such as components of the statistical method, contextual analysis.

Scientific novelty: – abstract in literary texts by Ch.Aitmatov is studied for the first time: the size of abstracts, means of connections (lexical and grammatical) within abstract and macro text of his works are defined.

Practical value: the results and conclusions of the study can be used in the practice of teaching a variety of courses related to the communicative and pragmatic syntax, rhetoric, theory of text (especially his stylistic analysis) and study of idiostyle of writers.

Форматы: 60x84/16. Офсет кагазы.
Көлөмү: 1,5 б.т. Нускасы: 100

«Maxprint» басмасында басылды.

Дарек: 720045, Бишкек шаары, Ялта көчөсү 114
Тел.: (+996 312) 36-92-50
e-mail: maxprint@mail.ru